

- For ansatte som må gripe inn, er det en trygghet å vite hva man skal gjøre om det oppstår en nødsituasjon, skriver Silje Gislefoss Netland i denne fagartikkelen. Foto: AdobeStock

Slik kan man forebygge bruk av tvang og makt i undervisningen for elever med utviklingshemming og utfordrende atferd

Opplæringsloven åpner for bruk av makt uten tvang. Det er lov å ta en elev i armen og føre han ut av klasserommet om han ikke vil forlate rommet frivillig.

FRA UTDANNINGSNYTT.NO (PUBLISERT SØNDAG 26. MAI 2019 - 15:00)

I denne artikkelen blir det først foretatt en gjennomgang av gjeldende lovverk på området tvang og makt. Artikkelforfatteren gir så eksempler på hvordan man i skolen kan forebygge bruk av tvang og makt i undervisningen for elever med utviklingshemming og utfordrende atferd.

Denne fagartikkelen leser du også i [Spesialpedagogikk nr. 4/2016](#)

Hva regnes som bruk av tvang og makt? I straffelovens § 251 og 252 reguleres henholdsvis tvang og grov tvang: «Med bot eller fengsel inntil 2 år straffes den som ved straffbar eller annen urettmessig atferd eller ved å true med slik atferd tvinger noen til å gjøre, tåle eller unnlate noe. Den som ved å true med anklage eller anmeldelse for en straffbar handling eller med å sette frem en skadelig opplysning eller krenkende beskyldning rettsstridig tvinger noen til å gjøre, tåle eller unnlate noe, straffes med bot eller fengsel i inntil 1 år». Denne loven er ny og trådte i kraft i oktober 2015.

Tidligere var det straffelovens § 222 som regulerte bruk av tvang. Noe av litteraturen som er brukt i denne artikkelen vil vise til den gamle straffeloven. I utarbeidelsen av lov om kommunale helse- og omsorgstjenester kapittel 9, *Rettsikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemning* med tilhørende rundskriv, ble det gjort et grundig arbeid med å avgrense hva som regnes som bruk av tvang og makt. Alle tiltak som tjenestemottakeren motsetter seg, regnes som tvang og makt. Det gjelder også tiltak som er så inngripende at de uansett motstand må regnes som tvang og makt. Varslingssystemer og tekniske innretninger skal alltid regnes som tvang og makt (lov om kommunale helse- og omsorgstjenester § 9-2). I samme paragraf påpekes at «Alminnelige oppfordringer og ledelse med hånden eller andre fysiske påvirkninger av lignende art anses ikke som bruk av tvang eller makt».

I rundskrivet til opplæringslovens kapittel 9a kan vi se en lignende avgrensning. Handegård (2005) skiller mellom tre ulike maktfenomener. Makt uten tvang, makt som tvang etter lov om kommunale helse- og omsorgstjenester og uakseptabel tvang. Håndledelse og verbale korreksjoner vil regnes som makt uten tvang og ikke bli regnet som brudd på straffelovens § 251. Man skal uansett være meget bevisst den makt som følger med stillingen som lærer. De fleste elever retter seg etter korreksjoner og håndledelse uten tvang. Det er når motstanden hos eleven blir tydelig at man iblant må anvende det som må regnes som makt med tvang. Det er ikke tillatt med nedverdiggende og krenkende handlinger (Netland, 2009).

Juridisk regulering og begrensning ved bruk av tvang i skolen

Lov om kommunale helse- og omsorgstjenester kapittel 9 gjelder ikke i skolen (Helsedirektoratet 2015). I omsorgstjenestene ble det imidlertid konkludert med at det var behov for egen lovgivning for å begrense bruk av tvang og makt samt øke brukernes rettssikkerhet. Mange av elevene i skolen, som denne artikkelen handler om, har vedtak om bruk av tvang og

makt i hjemmet og under avlastning. I den grad man kan si at det har vært gjort en vurdering av behovet for regulering av bruk av tvang og makt innen skoleverket ved egen lovgivning, er konklusjonen så langt at; det er det ikke. *«Vi er enige i at det i enkelte tilfeller kan være utfordringer knyttet til dette skjønnet. Samtidig er det departementets inntrykk at dette løses tilfredsstillende på lokalt plan de fleste steder. Det foreligger derfor for tiden ikke planer fra departementets side om å følge dette opp gjennom ytterligere lovregulering»* (Kunnskapsdepartementet 2011).

«Skjønnet» det vises til i sitatet, vil jeg komme nærmere inn på etter hvert. I rundskrivet til helse- og omsorgstjenesteloven kapittel 9a åpnes det likevel for at vedtak om bruk av tvang kan følge personen. Det gjelder også på andre arenaer, for eksempel skole. Når det gjelder barn og unge som har vedtak etter kapittel 9, har Kunnskapsdepartementet lagt til grunn at opplæringslova ikke i seg selv er til hinder for at tiltakene også kan gjennomføres når eleven befinner seg på skolen i skoletiden. For at skolen bl.a. skal kunne ivareta sitt ansvar for forsvarlig undervisning og for elevenes fysiske og psykososiale arbeidsmiljø, er det imidlertid en forutsetning at skolens ledelse samtykker til at tiltakene kan gjennomføres når eleven er på skolen. Det er videre en forutsetning at tiltakene gjennomføres som ledd i tjenester etter helse- og omsorgstjenesteloven, og at tiltakene gjennomføres av personell fra helse- og omsorgstjenesten der vedtaket er fattet. Man må som ansatt i skolen forholde seg til dette. *I skolen gjelder opplæringsloven, men også straffeloven.*

Utdanningsdirektoratet, ved Børnes, uttalte i et innslag på NRK i mars 2014 at det bør vurderes en lovregulering for bruk av tvang i skolen (NRK 20.03.2014). Dette støttes ikke av NFU (Norsk forbund for utviklingshemmede), ved Gittlesen; «Slik situasjonen er i dag, mangler skolen kompetansen som er påkrevd for å anvende inngripende tiltak. En kan også betvile Utdanningsdirektoratets kompetanse til å utrede feltet» (Gittlesen, 2014). Det er likevel åpning i dagens lovverk, slik jeg ser det, for bruk av noe tvang og makt også i skolen. «I noen tilfeller kan det være behov for å gripe inn fysisk, for eksempel ved å skille elever som slåss. I slike tilfeller må ikke den ansattes fysiske maktbruk gå lenger enn det som er nødvendig i situasjonen». (Utdanningsdirektoratet 2010). Den ansattes handling skal da baseres på bruk av skjønn og tolkning av gjeldende lover. Dette betyr etter min mening at de ansatte, som også Gittlesen påpeker, må inneha kompetanse om lovverk og om ulike måter å gripe inn på. I skolen gjelder opplæringsloven, men også straffeloven. Ifølge menneskerettighetene har alle krav på fravær av tvang som en

grunnleggende rettighet (Europeiske menneskerettigheter). Når man benytter tvang overfor andre mennesker, er det deres rett til selvbestemmelse og fravær av tvang som blir krenket. Straffelovens § 251 og 252 inneholder, i tråd med menneskerettighetene, et allment forbud mot bruk av tvang. § 18 i den nye straffeloven åpner derimot for bruk av tvang i nødverge. Nødverge kan benyttes for å avverge et ulovlig angrep. Midlene og makten som brukes for å avverge situasjonen, må stå i forhold til nødsituasjonens omfang og avsluttes straks faren er over. For å vurdere hva som er et ulovlig angrep og hva som er «lempelige midler», må hver enkelt bruke skjønn. Fysiske angrep på medelever eller andre kan åpne for bruk av tvang etter denne paragrafen. Enkelte elever med utviklingshemming har en hyppig repeterende og truende atferd. Selv om man kan forutsi at det vil oppstå en faresituasjon kan man ikke etter § 18 gripe inn før et ulovlig angrep kan konstateres. Nødrettsbestemmelsen i § 17 i straffeloven åpner derimot for å kunne avverge fare for skade. § 17 åpner også for bruk av tvang i situasjoner der det er fare for liv, helse og skade og situasjonen ikke kan avverges på annen rimelig måte. Dette er en utfordring selv for jurister (Østenstad 2000). Makten man bruker i slike tilfeller, skal begrenses til å avverge den konkrete nødssituasjonen. Når det gjelder mennesker med utviklingshemming, påpeker Østenstad (2000) at det er en utfordring å vurdere hvor tidlig i en nødssituasjon man kan gripe inn og om man kan planlegge inngripen ved gjentatte hendelser. I en dom fra Gulating lagmannsrett (nr. 98-00844) presiseres det at straffelovens § 47 (nå §17) ikke hjemler for systematisk atferdsendrende tiltak. Det vil si tiltak som har som mål å skape varig endring i atferd. For eksempel kan man ikke lage tiltak som innebærer bruk av tvang for å få et annet menneske til å slutte å selvskade, men man kan ha en plan på hva man skal gjøre for å avverge hvert enkelt tilfelle av selvskading. Østenstad (2000) påpeker også at man må kunne sette avvergende tiltak i system. Bruk av tvang i opplæring er ikke tillatt i skolen, men jeg opplever at det i enkelte tilfeller har vært riktig (Netland 2009). Jeg går ikke inn på drøftingen omkring bruk av tvang og makt i atferdsendring og opplæring her, da dette er meget komplisert og krever inngående analyser og vurdering i hvert enkelt tilfelle. Personalgrupper som jobber med elever som har mye utfordrende atferd, bør etter min mening ha en plan for hvordan man skal håndtere situasjoner når de oppstår. Dette fordi man som personalgruppe er tryggere dersom man vet hva man gjør. Personalet på skolen har større grunnlag for å utøve nødvendig skjønn i hvert enkelt tilfelle dersom de på

forhånd har satt seg inn i hva som finnes av lover, regler og muligheter. Man skal etter straffeloven og helse- og omsorgstjenesteloven alltid benytte minst mulig inngripende tiltak. For å kunne vurdere hva som er «minst mulig», må man ha kunnskap om ulike tiltak og deres effekt. Prinsippene i Løvstadskolen er et eksempel på hvordan man kan møte utfordrende atferd på en skånsom måte, med fysiske teknikker, men først og fremst med forebygging og riktig plassering (Løvstad 2009). Løvstad har utviklet en kroppssonemodell som viser hvor det er lurt å plassere seg i forhold til en kommunikasjonspartner. Hvert menneske har, ifølge denne modellen, en «rød» sone rett fremfor seg og en rett bak seg. Disse ønsker man å unngå å bevege seg i da det kan oppleves konfronterende. Beveger man seg skrått inn fra siden med fronten mot den andre er man på det som kalles «gul» sone. Dette oppleves ikke like konfronterende og dermed litt tryggere for samspillspartneren. Det beste er å bevege seg på «grønn» sone. Da går man inn fra siden med siden til den andre. Løvstad påpeker at dette er den mest skånsomme måten å nærme seg noen på i samhandlingssituasjoner og vil forebygge utrygghet hos samspillspartneren. Når man beveger seg på grønt er det også mindre sannsynlig å bli utsatt for for eksempel slag, spark eller spytt. Løvstadmetodens prinsipper for håndtering av atferd som oppleves truende, bygger på prinsippene avspenning, avledning og alternativer. *Avspenningsdelen* handler om pusteteknikk hos den som skal gripe inn i en truende situasjon. Man puster ut for å selv være avslappet. Dersom den som skal gripe inn i en truende situasjon, selv er oppkavet og stresset, vil man kunne fremprovosere ytterligere eskalering av den truende atferden. *Avledningen* går ut på å føre kraften hos den som utøver truende atferd bort. Dette gjøres med ulike fysiske teknikker som ikke innebærer bruk av kraft fra den som skal avverge situasjonen. *Alternativer* er å gi den som utøver truende atferd alternative handlinger som ikke lar seg forene med fortsatt utøvelse av truende atferd. Det er vanskelig å gå samtidig som man sparker for eksempel. Dette har Løvstadskolen flere ulike teknikker på ut fra hvilken type atferd det er snakk om. Løvstad snakker også om «den faste, men kjærlige hånden» (Løvstad 2009). Dette er et enkelt tiltak som gjør en eventuell fysisk inngripen mer skånsom enn om man bruker en såkalt «gripehånd». Den faste men kjærlige hånden er en lukket hånd, tommelen inntil pekefingeren. Dersom man må ta en elev i armen for eksempel, er det mer skånsomt å bruke denne teknikken enn å gripe rundt armen.

Når det gjelder elever som har vedtak om bruk av tvang etter helse- og omsorgstjenesteloven kapittel 9, synes jeg det er fint at det nå åpnes for gjennomføring av vedtaket også på skolen. En eventuell overføring av vedtak og tiltak avhenger som nevnt av at skolens ledelse samtykker i gjennomføring på skolen. Dette presiseres i rundskrivet til loven (IS 10/2015). Dersom det er slik at eleven ikke klarer å fungere uten de tiltak som er innvilget, fratar ikke skolen eleven da muligheten til opplæring ved ikke å samtykke i gjennomføring av vedtak om tvang på skolen? Og bryter skolen da opplæringslovens § 2-1 om rett til opplæring, eventuelt §5-1 om rett til spesialundervisning? Det må antas at omsorgstjenesten i kommunen har gjort en grundig faglig, etisk og juridisk vurdering før de fattet vedtaket.

Opplæringsloven i praksis

Opplæringsloven åpner for bruk av irettesettelse og håndledelse og føring av elever ut av situasjoner dersom verbal instruksjon ikke virker. Dette fremkommer i rundskrivet til § 9a, *Retten til et godt psykososialt miljø* under punktet om *Fysisk maktbruk*.

I opplæringslovens § 2-9 heter det: «*Fysisk refsing eller annen krenkende behandling må ikke nyttast, Før det blir teke avgjerd om refsing, blant anna om bortvising, skal eleven ha høve til å forklare seg munnleg for den som skal ta avgjerda*» (opplæringsloven). Det er ikke noe spesielt ved dette. Ingen lover i Norge åpner for bruk av fysisk refsing eller krenkende handlinger. Men opplæringsloven åpner for bruk av annen form for refs. Skolen skal lage et ordensreglement der regler og sanksjoner skal beskrives.

Fysiske angrep på medelever eller andre kan åpne for bruk av tvang i nødvergesituasjoner.

I rundskriv til opplæringsloven § 9a om retten til et godt psykososialt miljø avgrenses bruk av fysisk makt i skolen. Der påpekes at det i noen tilfeller vil være nødvendig å gripe inn fysisk for å stoppe skadelig atferd. Dette er også behandlet i NOU 1995:18. «*Svært lempelige former for maktbruk vil ikke kunne anses som straffbar legemsfor nærmelse. Men det er vanskelig å si nøyaktig hvor grensen går. Det vil bero på en skjønnsmessig vurdering hvor flere momenter i tilknytning til handlingen vil ha betydning. Dersom en lærer f.eks. tar tak i armen og fører bort en elev som etter muntlig instruks har nektet å flytte seg, må dette antas å ikke rammes av § 228 med mindre læreren har vært særskilt hardhendt*» (NOU 1995:18, s. 304–305). Det er viktig å huske på at alle elever og ansatte har krav på et godt og trygt arbeidsmiljø. Det vil si at det ikke bare er eleven som utagerer som har rettigheter, det har

personalet og medelever også. Arbeidsmiljøloven gjelder også i skolen. Man har som arbeidstaker rett til beskyttelse mot trusler og vold jf. arbeidsmiljøloven § 4. Arbeidsgiver har etter § 3 i arbeidsmiljøloven plikt til å *legge til rette for å ivareta personalets sikkerhet*. Dette kan i tilfeller der man jobber med elever med utfordrende atferd, bety kursing og skolering i hvordan man kan forebygge og håndtere utagerende og farlig atferd.

Forebygging

Uavhengig av om det er hjemmel i lov for bruk av tvang og makt, bør man ha hovedfokuset på forebygging, noe som også er presisert i rundskrivet til lovteksten i helse- og omsorgstjenesteloven. Det kan være mange årsaker til at ansatte i skolen ser behov for bruk av tvang og makt i ulike situasjoner. Ofte er den utløsende årsaken at den ansatte vurderer elevens atferd som så utfordrende i forhold til situasjonen at den må stoppes. Når eleven viser motstand mot de tiltak som iverksettes, og læreren likevel fortsetter tiltaket, utsettes eleven for maktutøvelse og tvang. Forebygging skal ha som mål at situasjoner der det er behov for bruk av tvang og makt, ikke skal oppstå. Det er viktig at lærere og annet personale ved skolen blir bevisst på sin egen påvirkningskraft på elevenes atferd. Det kan handle om enkle ting som plassering eller kommunikasjon. Brutt eller manglende kommunikasjon er ofte en utløsende årsak til utagerende atferd eller nektingsatferd hos elever med utviklingshemning, som for andre elever. Elever med utviklingshemning har imidlertid større utfordringer enn sine medelever når det gjelder kommunikasjon. Dette stiller store krav til dem som skal undervise. Ansvar for vellykket kommunikasjon ligger hos den kommunikasjonssterke parten. På skolen vil det si læreren. Undervisningen må legges opp slik at elevene forstår hva som kreves og hva som er målet (Netland 2009).

Utfordrende atferd er kommunikasjon. Elevene bør få en reell mulighet til å utvikle en mer sosialt akseptabel kommunikasjon. Dersom læreren har kompetanse på dette, vil man lettere kunne forebygge utfordrende situasjoner og dermed også bruk av tvang og makt. Kunnskap hos lærere er avgjørende for at elevene skal få faglig forsvarlig undervisning, noe som også påpekes i NOU 2009:18, Rett til læring. Er man lærer for elever med utviklingshemning, må man i tillegg til fagkompetanse ha kunnskap om elevenes spesielle behov og om pedagogiske metoder for innlæring tilpasset dem. Min erfaring er at mange elever med utviklingshemning har størstedelen av sin undervisning i skolen med personer uten fagkompetanse. Dette gjelder assistenter og miljøarbeidere, men også en

del lærere som skal «fylle opp stillingen sin». De blir, på tross av manglende kompetanse og interesse, satt til å ha ansvar for undervisningen. Overland (2007) bruker en metafor for å vise dette. Han sammenligner læreren med en håndverker. Håndverkere som ikke har det rette verktøyet for å utføre en oppgave, vil mislykkes med oppdraget. Skolen har i dag ikke den kunnskapen og kompetansen som skal til for å gi alle elever tilpasset opplæring (Overland 2007, NOU 2009:18). Kunnskap om hver enkelt elevs utfordringer, om de er knyttet til en diagnose eller ikke, er avgjørende for om eleven gis muligheter til å utvikle seg.

Dersom man skal kunne forebygge bruk av tvang og makt i skolen, må kunnskapen om tema økes. «*Praktiseringa av upresise tvangsheimlar stiller ekstraordinære krav både til den allmennetiske og den faglege refleksjonen hjå den einskilde tenesteytar som skal treffe avgjerd om eller setje i verk tiltak som inneber bruk av tvang*» (Østenstad 2000, s. 23). Tvang brukes i skolen, og det er opp til hver enkelt skole og lærer å finne ut av hvordan man skal håndtere det (Kunnskapsdepartementet, 2011).

Forebygging handler også i stor grad om å gi elevene muligheten til å ta i bruk mer sosialt akseptable måter å kommunisere på. Det ligger også mye forebygging i kartlegging og tilrettelegging av læringsmiljøet. Det kan dreie seg om innredning, dagsplaner, lyssetting, justering av støy og tilpasning av aktivitet. For hver enkelt faktor knyttet til læringsmiljø og rammefaktorer kreves det en inngående kartlegging og tilpasning for hver enkelt elev.

Administrativt

Skoleeier og skoleleder har ansvar for å følge opplæringsloven også med tanke på bruk av tvang og makt ovenfor elever. Økonomiske rammer tvinger mange skoleledere til å gå på akkord med elevenes lovregulerte rettigheter og faglige og etiske anbefalinger. Jeg har sett konkrete eksempler på at PPT (Pedagogisk-psykologisk tjeneste) i større og større grad anbefaler bruk av personell uten krav til spesiell kompetanse i undervisningen for elever med utviklingshemning, uten å begrunne dette faglig. Det hadde vært interessant å undersøke om dette er gjeldende praksis i alle landets fylker. Dette skjer parallelt med at man på alle andre områder i skolen har landsomfattende økt fokus på kompetanseheving av lærere. Når man ikke stiller krav til kompetanse hos dem som er satt til å gjennomføre undervisningen, både lærere og miljøarbeidere, gjør man det motsatte av å forebygge utagerende atferd, og dermed også bruk av tvang og makt.

Oppsummering

Bruk av tvang og makt overfor elever med utviklingshemning i skolen er ikke en ny problemstilling. Dette har vært i fokus med jevne mellomrom i flere år etter at bruk av tvang og makt overfor enkelte mennesker med utviklingshemning ble regulert i sosialtjenesteloven (nå helse- og omsorgstjenesteloven).

Det har så langt blitt konkludert med at forholdet for elever med utviklingshemning i skolen er godt nok ivaretatt med gjeldende lovverk. Gjeldende lovverk på området er per i dag straffeloven og opplæringsloven, samt en åpning for bruk av gjeldende vedtak etter helse- og omsorgstjenestelovens kapittel 9a dersom skoleeier samtykker. Straffeloven åpner for bruk av tvang og makt som nødverge og nødrett når det er fare for skade, liv eller helse. Disse lovreguleringene vil dekke alvorlig utagerende adferd.

Utfordringen er her hvor tidlig man kan gripe inn dersom man ser at en slik situasjon vil skje i nærmeste fremtid. Det er behov for bruk av vurderinger og skjønn i hver enkelt situasjon. Dette krever at de som med stor sannsynlighet vil måtte utøve slikt skjønn, bør ha inngående kunnskap om lovverk og forebygging. Det er ikke lov å bruke makt og tvang for å endre atferd bare for å unngå skade. Mest sannsynlig vil det være innenfor gjeldende lov å sette skadeavvergende tiltak i system dersom noen har gjentagende, alvorlig utagerende atferd. Dette fordi det mest sannsynlig vil være mer skånsomt for eleven om de som griper inn er forutsigbare, enn om man griper inn på tilfeldig måte hver gang.

Også for ansatte som må gripe inn, er det en trygghet å vite hva man skal gjøre om det oppstår en nødssituasjon. Opplæringsloven åpner for bruk av makt uten tvang. Det vil si verbale korreksjoner, fysisk føring og håndledelse der verbale instruksjoner ikke fører frem. Det er lov å ta en elev i armen og føre han ut av klasserommet om han ikke vil forlate rommet frivillig. Her må man imidlertid ikke bruke mer makt enn situasjonen krever. Dersom eleven viser sterk fysisk motstand, kommer tvangselementet inn, da er man utover det som er tillatt etter opplæringsloven. Det må ikke bli en «kamp».

Man vet at kunnskap og kompetanse hos lærer er den viktigste suksessfaktoren for elevers læring. Men kunnskap og kompetanse koster penger. Med stramme økonomiske budsjetter i skoleverket kan det være vanskelig å opprettholde denne kompetansen. Utvikling av kommunikasjonskompetanse og sosial kompetanse forebygger

utfordrende adferd hos elever. Kompetanse på gjeldende lovverk er nødvendig i alle ledd i skolesystemet. Skoleledere, lærere og miljøarbeidere må ha innsikt i dette for å kunne gi elever et faglig og sosialt forsvarlig tilbud på skolen.

Referanser

Arbeidsmiljøloven (2004). Lov om arbeidervern og arbeidsmiljø m.v.

Gitlesen, J.P. (2014). Hentet fra: <http://www.nfunorge.org/no/Om-NFU/NFU-bloggen/Tvang-og-makt-i-skolen/>

Handegård, T.L. (2005) *Tvang, makt og ambivalens. En studie av hvilken betydning lovreglene om bruk av makt og tvang overfor psykisk utviklingshemmede kan få i det daglige omsorgsarbeidet*. Universitetet i Tromsø. Institutt for sosiologi.

Kunnskapsdepartementet (2011). Brev til Oslo kommune, Byrådsavdeling for barn og utdanning 29.06.11.

Lov om grunnskolen og den videregående opplæringa av 17. juli 1998 nr. 61 (opplæringsloven).

Lov om straff av 20. mai 2005 (Straffeloven).

Løvstad, N.E & Løvstad, L.G. (2009). *Treningsmanual for Løvstadkurs i mestring av volds- trening i kommunikasjon, konfliktløsning og klientbehandling*. Kragerø. Løvstadskolen.

Netland, S.G. (2009). *Om misbruk av tvang og makt overfor barn med psykisk utviklingshemming i skolen. Hva sier lovverket og hvilke konsekvenser får det? Hvordan kan det forebygges?* Universitetet i Tromsø.

NRK (20.03.2014) Hentet fra: <http://www.nrk.no/norge/mener-tvang-bor-vaere-lov-i-skolen-1.11624844>

NOU 1995:18. Ny lovgivning om opplæring – «og for øvrig kan man gjøre som man vil». Oslo.

Overland, T. (2007). *Skolen og de utfordrende elevene. Om forebygging og reduksjon av problematferd*. Bergen. Fagbokforlaget.

Utdanningsdirektoratet (2010). Rundskriv til opplæringsloven § 9a. retten til et godt psykososialt miljø. Hentet fra: <http://www.udir.no/Regelverk/Finn-regelverk-for-opplaring/Finn-regelverk-etter-tema/Laringsmiljo/Udir-2-2010---Retten-til-et-godt-psykososialt-miljo-etter-opplæringsloven-kapittel-9a/Del-II/4-Skolens-handlingsplikt-etter--9a-3-annet-ledd-/42-Nar-inntre-handlingsplikten-/>

Østenstad, B.H. (2000). *Bruk av tvang mot psykisk utviklingshemma under yting av kommunale sosial- og helsetjenester*. Bergen. Fagbokforlaget.